

ФИЛОЛОГИЯ

<https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.01>

ӘОЖ 81'42; 801.7; МҒТАР 16.21.33

А.Б. САЛҚЫНБАЙ¹, Т.Б. НҰРБЕКОВ²¹филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: asalkbek@gmail.com²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ «ЖАҚСЫЛЫҚ» ПЕН «ЖАМАНДЫҚ» ОППОЗИЦИЯСЫ

Андатпа. Мақалада қазақ ертегілеріндегі «жақсылық» ұғымы зерделенеді. Халықтың дүниетанымын, мінез-құлқын, жалпы сипатын ашу дегеніміз – әлеуметтік-экономикалық құрылым, өмір сүру салты, болмыс-тіршілігі, өмір сүру жағдаяттары, т.б. жиынтығынан тарихи тұрғыда қалыптасқан ең маңызды әлеуметтік-психологиялық белгілерін айқындау. Халықтың ұлттық тұрмыс-тіршілігінің қалыптасуына табиғи жағдайлар, өсімдіктер мен жан-жануарлар әлемі әсер етіп, өз кезегінде олар айналысатын еңбек түрін, салт-дәстүр мен әдеп-ғұрыптар жүйесін айқындайды. Әлемнің тілдік бейнесі – түрлі тілдік құралдар көмегімен жүзеге асырылатын ақиқат болмыстың тұтас, жүйелі бейнеленуі.

Мақалада қазақ дүниетанымында қалыптасқан «жақсылық қылсаң – өзің үшін, жамандық қылсаң – өзің үшін» деген тәмсілдің ертегілердегі көрінісі зерттеледі. Бұл халықтың ғұмырлық тәжірибесінен жинақтаған білімінің негізі екені ертегідегі деректер арқылы ғылыми талдауға түседі. Жақсылық пен жамандықты қатар қойып зерделегенде, қай халықтың ертегісін алсақ та жамандық жасап, мұратқа жеткен кейіпкер болмайды. Болмақ емес те. Жақсылық пен жамандық оппозициясы кез келген әлемнің тілдік бейнесінде әр тілде де болатындығы қарастырылады.

Тұрмыс-салт ертегілерінің мәтіндерінде кейде көп нұсқалық та кездеседі. Бұл заңды да, өйткені ауызша айтылатын ертегілердің әр алуан нұсқада келуі заңды. Сонымен бірге сөйлеуде, айтуда икемді болуы, оңай қабылдануы маңызды фактордың бірі.

Қазақ ертегілеріндегі әлемнің тілдік бейнесінде бүгін де өзекті саналатын жақсылық пен жамандықтың айырмашылығы және оның тұрмыстағы қарапайым көріністері арқылы айқындалатыны түсінікті де нақты деректер арқылы оңай суреттеледі.

Кілт сөздер: әдебиет, ертегі, ұлттық сипат, мәдениет, фольклор, оппозиция, ұғым.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Салқынбай А.Б., Нұрбеков Т.Б. Қазақ ертегілеріндегі «жақсылық» пен «жамандық» оппозициясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №1 (131). – Б. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.01>

*Cite us correctly:

Salqynbai A.B., Nurbekov T.B. Qazaq ertegilerindegi «jaqsylyq» pen «jamandyq» oppoziciasy [Opposition of «Good» and «Evil» In Kazakh Fairy Tales] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2024. – №1 (131). – B. 7–19. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.01>

A.B. Salkynbay¹, T.B. Nurbekov²¹*Doctor of Philological Sciences, Professor**Al-Farabi Kazakh National University**(Kazakhstan, Almaty), e-mail: asalkbek@gmail.com*²*PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University**(Kazakhstan, Almaty), e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru***Opposition of «Good» and «Evil» In Kazakh Fairy Tales**

Abstract. The article examines the concept of "goodness" in Kazakh fairy tales. To reveal the worldview, behavior, and general character of the population means to identify the most important socio-psychological features historically formed from a set of socio-economic structures, lifestyle, living conditions, etc. The formation of the national way of life of the population is influenced by natural conditions, flora and fauna, which, in turn, determine the type of work, the system of customs in which they are engaged. The linguistic picture of the world is a holistic, systematic representation of true being, carried out using various linguistic means.

The article examines the reflection in fairy tales of the parable "Good returns good, evil returns evil" that has developed in the Kazakh worldview. This is the basis of knowledge accumulated by the people from their life experience. In the parallel study of good and evil, the fairy tale of whatever nation you take, there is no hero who achieves his goal by committing evil. And it won't be. It is believed that the opposition of good and evil exists in the linguistic picture of any language in the world.

Sometimes there is a multivariance in the texts of household fairy tales. This is natural, because it is quite natural that oral tales have different versions. At the same time, one of the important factors is the flexibility of speech, pronunciation, and ease of perception.

Clear and specific data easily illustrate the difference between good and evil in the linguistic picture of the world in Kazakh fairy tales, which is relevant today, and the fact that it can be traced by the simplest manifestations in everyday life.

Keywords: literature, fairy tale, national character, culture, folklore, opposition, concept.

А.Б. Салкынбай¹, Т.Б. Нурбеков²¹*доктор филологических наук, профессор**Казахский национальный университет имени аль-Фараби**(Казахстан, г. Алматы), e-mail: asalkbek@gmail.com*²*PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби**(Казахстан, г. Алматы), e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru***Оппозиция «добра» и «зла» в казахских сказках**

Аннотация. В статье изучается понятие «добро» в казахских сказках. Раскрыть мировоззрение, поведение, общий характер населения – значит выявить важнейшие социально-психологические особенности, исторически сложившиеся из совокупности социально-экономических структур, образа жизни, условий существования и др. На формирование национального быта населения влияют природные условия, растительный и животный мир, которые, в свою очередь, определяют вид труда, систему обычаев, которыми они занимаются. Языковая картина мира – это целостное, системное представление истинного бытия, осуществляемое с помощью различных языковых средств.

В статье исследуется отражение в сказках, сложившегося в казахском мировоззрении притчи «Добро возвращается добром, зло – злом». Это основа знаний, накопленных народом

из жизненного опыта. При параллельном изучении добра и зла, сказку какого народа ни взять, нет героя, который достигает цели, совершая зло. И не будет. Считается, что противопоставление добра и зла существует в языковой картине любого языка мира.

В текстах бытовых сказок иногда наблюдается и многовариантность. Это закономерно, потому что вполне естественно, что устные сказки имеют разные версии. При этом одним из важных факторов является гибкость речи, произношении, легкость восприятия.

Понятные и конкретные данные легко иллюстрируют различие между добром и злом в языковой картине мира в казахских сказках, которое актуально и сегодня, и тот факт, что ее можно проследить по простейшим проявлениям в быту.

Ключевые слова: литература, сказка, национальный характер, культура, фольклор, оппозиция, понятие.

Кіріспе

Антропоэзектік парадигма аясында А.Потебня, В. фон Гумбольдт, Э.Сепир, Б. Уорфтың ғылыми зерттеулерінің нәтижесінде пайда болған «мәдениет», «когниция», «концептуалдау», «когнитивті негіз», «концепт», «әлемнің концептуалды бейнесі», «менталдық», «менталитет», т.б. сияқты ұғымдар маңызды сипатқа ие. Адам баласының қоршаған дүниені түсінуі мен игеруі арқылы пайда болған білімдер жүйесі когнитивтік негізді, базаны құрайды. Шындық болмысты тану және сол білімді жинақтау үдерісінде, яғни нақты бір тілдің категориялары мен стереотиптері, белгілі бір үлгілері арқылы құрастырылатын әлем туралы білім мен сол арқылы жинақталған біліктердің интерпретациялары мен қайта өңделуі нәтижесінде әлемнің тілдік бейнесі қалыптастырылады [1, 2-б.].

Қазақ ертегілеріндегі жақсылық пен жамандық туралы көзқарастардың әлемнің тілдік бейнесі ретінде сипатталуының мәнін де түсінуге толық негіз бар. «Жақсылық пен жамандық» деп аталатын ертегі сипатын, сюжеттік мәнін кумулятивтік мәтіннің тілдік формуласы ретінде тануға болады. Өйткені оқиғаның өрбуі мен сюжеттегі өзек мәні лингвистикалық тұрғыдан әмбебап талдауға мол ақпар береді. Сөйлеу дискурсының құрылуының негізгі ережелері де қазақы болмысқа негізделген. Жақсылық пен жамандықты тану үшін оның әрекеттерін бағалаудың көптеген талаптарын анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақ ертегілерінің далалық дүниетанымын әлемнің тілдік бейнесінде көрсетудің бірнеше кезеңдерін жіктеп көрсетсек болады. Біріншіден, тұрмыс-салт ертегілерінде ұлттық колоритті қазіргі жастарға жаңа қырынан таныту жолға қойылды. Екіншіден, ертегілердің сюжеттік желісі ғана емес, тілдік қуаты да ғылымның негізгі бір бөлігіне айналды. Үшіншіден, қазақы тәрбиенің негізі бола алатын ғибратты дүниелерді халықтық қолданысқа енгізді. Төртіншіден, дүниежүзілік ертегілердің қатарына қазақтың сан ғасырлық байлығы үлкен мұра болып қосылды.

Қазақ ертегілеріндегі осындай ізденістерді ғылыми көзқарастармен түсіндіру зерттеу жұмысымыздың жаңалығы болмақ.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу жұмысында салыстырмалы-тарихи, кешенді, сипаттама, жүйелі талдау, жинақтау әдістері пайдаланылды.

Ертегілердің саяси көрінісін, поэтикалық элементтерінің қолдану ерекшеліктерін зерттеу және образдық сипатын ашу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, интертекстуалдық, құрылымдық, семиотикалық, герменевтикалық талдау әдістері ғылыми басшылыққа алынды. Интерпретацияның жасалу жолдарына да тоқталамыз.

Тарихи-салыстырмалы әдістің ең негізгі міндеті – шығарманы өзіне дейінгі бір шығармамен не оқиғамен қатар алып суреттеу.

Ертегілердің түрлік-бейнелілік ерекшеліктерін, жаңалықтарын зерттеуде жүйелі-кешенді, салыстырмалы-типологиялық, талдау, сипаттау, объективті-аналитикалық әдіс-тәсілдерді қажетімізге қарай қолданамыз.

Фольклортану ғылымының табиғатын, құрылымдық, көркемдік-эстетикалық, стильдік-бейнелілік ерекшеліктерін зерттеуде пайдаланған басқа да әдіс-тәсілдері мен теориялық қағидаларын, қол жеткізген жетістіктерін осы зерттеу жұмысының пәні һәм теориялық-методологиялық негізі етіп алдық.

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау, мәтін деңгейінде айқындалатын лингвистикалық ортақ белгілер тілдік орта және сөйлеу әрекетінің өнімі ретіндегі әлемнің тілдік бейнесін танытады.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ дүниетанымында қалыптасқан «жақсылық қылсаң – өзің үшін, жамандық қылсаң – өзің үшін» деген тәмсіл ертегіде де нақтылана түседі. Бұл халықтың ғұмырлық тәжірибесінен жинақтаған аялық білімінің негізі.

Ертегі әдеттегідей, «бұрынғы өткен заманда» деп басталады. Бұлай басталуының өзі айтылатын әңгіменің талай заманның елеуінен өткен, үлкен өмірлік тәжірибенің жемісі екенін де танытады. Сол бұрынғы өткен заманда Жақсылық пен Жамандық деген екі адам болыпты. Кісі есімдерінің бұлай қойылуында да мән бар. Өйткені кез келген тілдегі бірлік әлем бейнесін таңбалаудағы халықтың өз ерекшелігін танытады. А. Байтұрсынұлы айтқандай, тіл – құрал. Үлкен ономастикалық кеңістік құрайтын антропонимдер де әлем бейнесінің өзіндік моделін жасайды, ментальдық ерекшелігін танытады [2, 102-б.].

Қазақ тіл білімінде жасалған ономастикалық зерттеулерге сүйене отырып, кісі есімдерінің не себепті Жақсылық және Жамандық деп аталғанын талдауға толық негіз бар. Қазіргі зерттеулерде антропоэзеттік парадигма бойынша халықтық атаулардың ментальдық сипаты, грамматикалық, семантикалық ерекшеліктері салыстырмалы, салғастырмалы аспектіден қарастырылған. Бұл зерттеулер ішінен профессор Т. Жанұзақұлы есімін ерекше атауға болады. Ғалымның зерттеулері мен жасаған сөздіктері кісі есімдеріне қатысты жазылған бірінші жүйелі еңбек.

Әлем бейнесін таңбалаудың ұлттық сипатын тану үшін кісі есімдерін ономастиологиялық, уәждемелік және когнитологиялық бағытта зерделеудің маңызы бар. Бұл тұрғыда А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, І. Кеңесбаев, Т. Жанұзақов, А.Б. Салқынбай, Г. Мадиева зерттеулеріндегі негізгі теориялық мәселелерді басшылыққа аламыз.

А.Т. Қасымбекова «Ертегілердегі ғаламның концептуалдық бейнесі (қазақ және ағылшын тілдері негізінде)» атты диссертациялық жұмысында «Ғаламның тілдік бейнесі белгілі бір тілдік ұжымның қарапайым санасында тарихи тұрғыда қалыптасқан қоршаған орта концептуалдануы мен категориялануының амалы болып саналады» деп жазады [3, 10-б.].

Зерттеуші концептуалдау үдерісінің нәтижесі ретінде мынадай жағдайларды көрсетеді:

- алынған ақпаратты ұғыну;
- таным нысандары жайында мән-мағыналарды қалыптастыру;
- алынған білімдерді (концептілерді) құрылымдау.

Ал тілдің қызметі ретінде:

- кодтық (таңбалық) ұйымдастырушы;
- адамның ішкі және сыртқы әлемін біріктіруші;
- адам таным нәтижелерін тілде тіркеп отырады [3, 21-б.].

Ғалым Д.С. Рыспаеваның «Языковая репрезентация концепта «ақыл-ум» в картине мира казахского народа» атты мақаласында ақыл концепт ретінде талданып, оның сөздіктегі әр түрлі мағыналарының қолданыс ерекшеліктері зерделенген. Автор мақалада концептосфераның ядросы мен перифериясы туралы жақсы ғылыми ойлар айта отырып, Қарашаш пен Жиренше шешен туралы аңыздағы мәтінді талдайды. Автор Қарашаш пен Жиренше шешен аңызын ертегі түрінде қарастырады. Дей тұрғанмен, бұл кейіпкерлер тарихта болған нақты тұлғалар болғандықтан, ғылыми зерттеулерде аңыз әңгіме ретінде қарастырылатын да еске алу орынды болмақ [4, 2-б.].

Қазақ ертегілеріндегі «жақсылық» пен «жамандық» оппозициясы – бұл ұлттық мәдениеттің бірегей аспектісі. Ертегілерде бұл қарама-қайшылықтар арқылы қоғамдық құндылықтар, адамгершілік нормалары мен жеке адамның ішкі дүниесінің дамуы жайлы мәселелер қозғалады.

«Жақсылық» пен «жамандық» түсініктерінің қарама-қарсылығы қазақ ертегілерінің негізгі мотивтерінің бірі болып табылады. Жақсылық бейнеленген кейіпкерлер, әдетте, адалдық, қайырымдылық, ерлік, ақылдылық сынды жақсы қасиеттерге ие. Ал жамандық бейнеленген кейіпкерлер – қатыгездік, арамдық, өзімшілдік сияқты жаман қасиеттерді бойына жинақтаған болып көрінеді.

Қазақ ертегілерінде жақсылық пен жамандық арасындағы күрес адамның ішкі дүниесіндегі қайшылықтарды бейнелейді. Мұндай қарама-қарсылық адамның өмір жолындағы таңдауларын, ішкі күресін көрсетеді. Ертегілердегі жақсылықтың жеңісі адамның жеке басының дамуына, оның рухани жетілуіне ықпал ететін маңызды фактор ретінде қарастырылады.

Ертегілердің осы қарама-қайшылықтары ұрпақтан ұрпаққа адамгершілік құндылықтарды, моральдық нормаларды жеткізуде маңызды рөл атқарады. Олар бала санасына жақсылықтың мәнін, адамдар арасындағы қарым-қатынастың әдептілігін қалыптастырады, жамандыққа қарсы тұруды үйретеді.

Бір сөзбен айтқанда, қазақ ертегілеріндегі «жақсылық» пен «жамандық» оппозициясы тек қана оқиғаның қызығушылығын арттыру үшін қолданылмайды, олар сонымен бірге өмірдің философиялық түсінігін, жақсы мен жаманның арасындағы шекараны анықтаудағы қиындықтарды да қамтиды. Осы арқылы қазақ ертегілері өмірдің мәні, адамның ішкі әлемі және қоғамдық өмірдегі оның рөлі туралы терең ойлануға шақырады.

Ертегілердің маңызды бір аспектісі – олардағы жақсылық пен жамандық кейіпкерлері арасындағы күрес қашанда ақиқат пен әділеттіліктің жеңісімен аяқталады. Бұл жеңіс тек қана сыртқы күштерге емес, сонымен қатар адамның ішкі дүниесіндегі жақсылыққа деген ұмтылысына, оның жамандықпен күресудегі беріктігіне де байланысты.

Қазақ ертегілерінің бұл оппозициясы оқырманға өзінің жеке қасиеттерін дамыту, өзін-өзі тану және өмірдегі қиындықтарды еңсеру жолдарын іздеуге көмектеседі. Олар әр адамның ішкі күшіне, жақсылыққа және жарқын болашаққа деген сенімін нығайтады.

Сондай-ақ, қазақ ертегілеріндегі бұл элементтер мәдени мұра ретінде қоғамдық санаға терең сіңісіп, ұрпақтан ұрпаққа беріле отырып, қазақ халқының дүниетанымының, әлеуметтік құндылықтары мен моральдық бағдарларының қалыптасуына ықпал етеді. Осылайша, ертегілер – бұл тек қана балаларға арналған қызықты оқиғалар емес, сонымен қатар ұлттық мәдениеті мен дәстүрлерін сақтаудағы маңызды құралдардың бірі болып табылады. Олар арқылы ұрпақ санасына өз халқының тарихы, ғұрып-салттары, әдет-ғұрпы мен тілі сіңіріледі, бұл болашақта ұлттық сананың сақталуына және дамуына зор үлес қосады.

Қазақ ертегілерінде баяндалатын жақсылық пен жамандық тақырыптары қарапайым әңгімелерге қарағанда көп нәрсені қамтиды. Олар адамның моральдық таңдауларының

маңыздылығын, ішкі күшінің қадір-қасиетін және өмір сүрудің қиын сын-қатерлерімен бетпе-бет келгенде де жақсылыққа жету жолындағы табандылықты көрсетеді.

Бұл ертегілер арқылы ұрпаққа жеткізілетін оқу-ағарту мақсаты тек ақпарат беру емес, сонымен қатар адамның рухани дамуына, әдептілігіне, адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына ықпал ету болып табылады. Ертегілердің бұл функциясы ұлттық мәдениеттің дамуындағы олардың орнын айқындайды және оның өткен ұрпақтардан келешекке мұра болып қалуына себепші болады.

Қазақ ертегілеріндегі жақсылық пен жамандықтың қарама-қарсылығы тек қазақ халқының ғана емес, жалпы адамзаттық құндылықтардың да бір бөлігі ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл тақырыптар әлемнің көптеген мәдениеттерінде кездеседі және адам баласының ортақ тәжірибесінің бір бөлігі болып табылады.

Антропонимдердің жасалу жолы шығу тарихы жағынан көне заманалардан бастау алатыны белгілі. Қазіргі тілдік қолданыста Жақсылық деген кісі есімдері жиі қолданылады. Бұл жақсылық сөзінің ішкі семантикалық ерекшелігімен тығыз байланысты. Бірақ қазақ өзінің баласына жамандық деген атауды қоймайды. Бұл да «жаман» сөзінің ішкі мағыналық құрылымына ғана байланысты емес, ең алдымен халық тәжірибесіндегі жамандық туралы қалыптасқан ұғымдар жүйесімен, концептуалдық біліммен байланысты.

Қазақтың «Аяз би» ертегісінде «жаман» сөзі кісі есімі ретінде берілген. Бірақ оның адам ретіндегі тұлғасы мен ішкі жан-дүниесі өзін ақтап алады да, сыртқы киімі жаман болғанымен, өзінің жаны таза, ақылға кен кісі болғандықтан, кейіпкер жақсылыққа ұмтылудың үлгісіне айналған. Ертегіден үзінді келтірсек:

Кісінің жақсы не жаман болуы, ең алдымен, жасаған ісіне, әрекетіне байланысты. Ертегіде жолда жаяу келе жатқан Жамандық деген кісінің артынан атпен бір кісі жетеді. Екеуі жөн сұрасып, сол жерде танысады. Атты кісінің аты Жақсылық екен.

Жамандық атқа мінгестіріп ала кетуін өтінеді. Сонда Жақсылық:

«Олай болса, сен қазір мына атқа мін де, біраз жерге барып, тоқтап, атты байлап кет. Мен сен тоқтаған жерге дейін жаяу барып, атқа мінейін. Сөйтіп кезек-кезек атқа мініп, баратын жерімізге шаршамай жетейік. Екеуіміз бір атқа мінгесек, атты шаршатып аламыз» дейді. Жамандық жолаушының атына мініп алып, біраз жүрген соң, Жақсылыққа атты қалдыруды ойламай, кете береді.

Жақсылық шаршап, арып-ашып, астындағы атын Жамандыққа берген соң, жаяу жүріп келе жатып, бір күркеге тап болады. Күрке ішіне кірсе, ешкім болмайды, тек ортада қазанда асулы күйінде тұрған тамақ бар екен. Қарны ашып келе жатса да, саусағының ұшын тигізе дәм татады да, күрке төбесіне барып жатып қалады [5, 32-б.].

Бұл қысқаша сюжеттен аңғарылатыны ең алдымен, ұзақ жолда келе жатып, Жамандыққа атын түсіп беріп оған да жағдай жасағысы келді. Атқа кезек мініп жүріп, баратын жеріне шаршамай баруды көздеді. Бірақ Жамандық атқа мініп кете барды. Екіншіден, күркеге келіп кіріп, асулы тамақты көреді. Қарны ашып тұрғанына қарамастан, асты жемей, тек саусағының ұшымен ғана дәм татты.

Алты күн аш болсаң да,

Атаңның әдетін тастама.

Қарны ашқан қазанға қарар.

Қыдырып жеген жамбастан,

Шақырулы жеген жауырын артық, - деген мақалдардағы саналы ойдың негізі осындай ертегілер арқылы қалыптасқаны анық [6, 11-б.]. Әлемнің тілдік бейнесінің негізі ертегілердегі ой жүйесі арқылы негізделіп, жүйеленгенін ғылыми зерттеулер дәлелдейді.

Жақсы мінезді кісі біреудің үйіне бас сұққанда, оған тамақ ішу үшін бармайды, барса да, тамаққа ортақтасып кете қоймайды. Алты күн аш болса да, жақсы адам атадан қалған

әдеттен озбайды. Осы тәжірибелерді ертегі тыңдаушы баланың бойына сіңіру тәрбиесі жатқанын «Жақсылық пен Жамандық» ертегісінен анық байқаймыз.

Жақсылық атты кісінің бұл жерде екі жақсы әрекеті танылады:

1. Атына мінгестіруді өтінген жолаушыдан аямай, кезек мінуге уағдаласып, атын беруі;
2. Аш болып келе жатса да, қазандағы асулы тамақтан тек дәм татуы, ауыз тиюі.

Жақсылық жатқан күркеге біраз уақыттан кейін түлкі, қасқыр, арыстан келеді. Түлкі асулы тұрған қазаннан өзге біреудің дәм татқанын сезе қойып, байбалам салғанымен, қасқыр мен арыстан оған еш мән бермей, «бұл тым алыс, адам баласы бұл жерге келе алмас» деген оймен астарын ішіп, үшеуі әңгімелесе бастайды.

Түлкі, қасқыр, арыстан бейнелерінің ауыспалы бейнелер екені анық. Бұл жайында жазылған ғылыми тұжырымдар да жеткілікті. Хайуанаттар туралы ертегілердің негізі көне замандағы мифтік сюжеттер мен аңшылық жайындағы халықтың таным дүниесінің жиынтығы ретінде пайда болған. Ондағы жан-жануарлар, хайуанаттар бейнесінде берілген адам бейнесі. Ертегідегі хайуанаттар – адамның бір-бірімен қарым-қатынасы мен байланысындағы танылған ақпараттар желісі негізінде айтылатын аллегориялық бейне. Бұлай болуының мәнісі, кез келген көркем дүниенің басты субъектісі – Адам. Ертегілердің де басты нысаны – Адам, адамды тану.

Барлық гуманитарлық ғылымдар саласының зерттейтіні – Адам. Хайуанаттар мінезі арқылы берілетін бейне – аллегориялық бейне.

Арыстан, қасқыр, түлкі үшеуі бүгінгі көрген-білгенін айтысады. Түлкі бір құмыра алтынның тығулы жатқанын, оны өзі күнде қарап, қарауылдап жүргенін айтады. Сонда қасқыр пәлен деген байдың қойының арасында жүрген үлкен ала тоқтыны қарауылдап жүргенін, ал сол байдың қызы ауырып жүргенін, оның өкпесі соған ем болатынын қасындағыларға әңгімелеп береді. Кезек арыстанға келгенде, ол да күнде түнде барып, бір байдың жылқысынан жеп жүргенін, бірақ жылқышылардың ешқайсысы қуып жете алмай жүргенін мақтанып айтады. Тек жылқы ішінде бір тай бар. Сол ғана маған қуып жете алар еді. Бірақ оны ешкім білмейді, - дейді [5, 48-б.].

Әрбір ертегідегі әр хайуанның не жан-жануардың бейнесінде тәрбиелік мән бар. Бұл үшеудің әңгімесі дала жайынан хабар береді. Қазақ халық ертегілеріндегі әрбір хайуанат бейнесінде өзіндік мағына мен мән бар. Түлкінің бейнесінде де өзіндік ерекшелігі бар. Түлкі – ең әдемі хайуанаттар санатында. Терісінің түрі қызғылт сары болып келеді де, құйрығы ұзын әрі жүндес, тұмсығы ұзын, жіңішке болады. Түлкінің бойындағы бұл қасиеттер өзге тілдердегі ертегілерде де айтылады. Ертегілердегі түлкінің еншісіне тиетін басты қасиеті оның айлакерлігі мен қулығы.

Қулықтың да екі жағы бар:

Біріншіден, өмір сүруде кейде адам баласына қулық та керек.

Екіншіден, қулық сұмдық пен арамзалыққа ұласқанда, оның өзгелерге келтірер қиыншылығы болады, сондықтан ондайда жазаланады.

Қасқыр мен арыстан, түлкі бейнесі «Жақсылық пен Жамандық» ертегісінде ақпарат беруші ретінде, соңында Жамандық жасаған адамның сазайын тартқызушы ретінде қолданылған.

Әлемнің тілдік бейнесі арқылы халықтың ғалам туралы ойы мен пікірі, қабылдауы, шындық болмысты зерделеуі айқындалып, тілдік бірліктер арқылы бейнеленеді. Ал соның ішінде жақсылық пен жамандық әрқашан оппозицияда болады да, адам баласының мінезі мен әрекетінің әлеуметтік сипатын айқындайтын белгілі бір талап ретінде әлемнің тілдік бейнесі арқылы көрініс табады.

Ертегілердің басты кредосы – әрқашан жақсылық пен жамандық текетіресіп келгенде, жамандық жеңіліп, жақсылық жеңеді. Лингвомәдени аспектіден қарастырғанда жақсылық пен жамандық оппозициясы әр ертегіде құндылықты бағалаудың басты мәнін танытады.

Әр халықтың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі, әдеп нормалары белгілі бір уақыт өтуі барысында әралуан өзгерістерге ұшырап, жетіліп отыратыны заңды. Ал мұндай өзгерістер әлемнің тілдік бейнесі ретінде тілде көрініс табады және сөйлеу нормаларының арнайы қағидалары ретінде лебіздің өзіндік өрнегін де байқатады. Әрине лебіздегі қолданылатын сөздер мен сөз тұлғалардың сипаты мүлде өзгеріске түсіп кетпейді, алайда, қоғамдағы адамдардың әртүрлі топтарында немесе заманауи технологиялық даму сипатына байланысты өзгерістер болады. Ертегілер арқылы ұрпақтан ұрпаққа ұласа жетіп отырған лебіздегі әралуан сөздердің мағыналық құрылымында да осындай эволюциялық дамуды аңғаруға болады. Ауызекі қарым-қатынастың басты көрінісі ретінде танылатын ертегілердің тілдік қатысымдағы сипатының да өзіндік ерекшелігі бар. Мұны ескеру өте маңызды деп есептейміз. Лебіз объективтік болмысты танудағы халықтың дүниетанымын танытар жолдардың бірі болады.

Ертегі мәтінінде жақсылық пен жамандық бірлікте және қарама-қарсылықта алынады да, динамикада, яғни өмірде болатын әрекеттері арқылы олардың басты сипаты ашылады. Жаяу келе жатқан Жамандық Жақсылықтың атын алып, оны далаға тастап кетуінен басталатын ертегіде композициялық дискурстарды біріктіру қағидалары бар екенін аңғарамыз. Түлкі, қасқыр, арыстан әңгімесін тыңдауы, сол бағытпен әрекет ету желісі – ертегінің мәтіндік корпусының өзіндік әлем бейнесін бақылауы және бағалауы.

Мұны бірнеше сөз қолданысы арқылы да талдап көрсетуге болады. Мәселен, ертегіде «ала тай» сөзі қолданылады. «Жақсылық «Жарар» деп, тоғайдағы жылқылардың ішінен ала тайды ұстап алып, арыстанды күтіп тұрады. Арыстан келіп, жылқыны алып қаша бергенде, Жақсылық әлгі ала таймен қуып жетіп, арыстанды ұрып жығып, байдың бір үйір жылқысын алып, келген жолына түседі». Ертегідегі «ала тай» – жүйрік. Қазіргі тілдік қолданысында «ала тай», «ала тайдай» сөзінің мағынасы басқаша дамығандығын төмендегі мысалдардан аңғара аламыз:

Соншама сүттей ұйып, судай тұнып тұрған жанұяны, қырсық шалғанда, бір ғана жан алаатайдай бүлдіріп тынды ғой (Д.Ахметұлы).

Өсекшіл, ел арасын алаатайдай бүлдіріп жүрген Көжекбайға арнаған арнауында: Шіркінде ес болсайшы сезед деген, Әкімге өсек тасып безектеген... (М. Әбіш. Абай – сатирик).

Жасыратыны жоқ, осы бастамаға байланысты әлеуметтік желілерді алаатайдай бүлдіріп келгендер де болды (К. Әбділда). Ал ел ішін алаатайдай бүлдіріп, арзан атаққа үйір кейбіреулер топ құрып, тобыр ертіп, ақ жағалыларды «Атқа жеңіл, тайға шап» етіп, ойындағысы орындалмаса, үшбу хат жазып, орынды-орынсыз жүндей түтіп, көкпарға салып жатады (Ж. Әшімжан). Келтірілген сөйлемдердегі «алаатайдай» сөзінің мағынасы метафораланып, «бүлдіру, бұзу» семасына өзгеріп, идиомаға айналған. Демек сөздің мағыналық құрылымында да осындай эволюциялық дамуды аңғаруға болады.

«Ала тоқты» сөзінің де мағынасында семантикалық даму барлығын аңғаруға болады. Ертегідегі қасқырдың әңгімесі былай басталады: «Мен күнде пәлен деген байдың қойының арасында үлкен ала тоқтыны қарауылдап келемін. Себебі, ол байдың ауырып жатқан бойжеткен қызы бар, қандай ем қылса да, жазылмайды және оның емін ешкім білмейді. Бірақ мен білемін: ол қызды жазатын – ала тоқты. Ала тоқтыны сойып, өкпесін жегізсе, жазылады». Бұл мәтіндегі ала тоқтының өкпесін жесе, аурудан жазылады [7, 102-б.].

Қазақ халқында қалыптасқан көптеген ем-домның да өзіндік жолы бар. Мәселен, қойдың өкпесімен өкпе ауруын емдейді, қойдың өкпесі сонда жөтелді басады. Несеп жолдары ауруын емдеуге қолданады, ісікті де қайтарады. *Жалпы, қазақ дәстүрінде қойдың алатын орны ерекше. Әр түрлі ем жасау шараларында қойдың түрі мен түсіне, жасына қарап пайдалану салты бар. Мұнда көбінесе қара қойдың түсі көбірек айтылады. Сондықтан, ертегідегі «ала қой» сөзінің мағынасы ерекше сема ретінде танылады. Бұл сөз мағынасының динамикалық сипатын танытады [7, 41-б.].*

Жамандық пен Жақсылық «неше ай, неше жылдар өткенде» қайта кездеседі. Ақылы мен еңбекқорлығы, тапқырлығы мен адалдығы арқасында Жақсылық ел қатарлы күн көріп жатса, атқа мініп сол кеткен Жамандық «үсті-басында түк жоқ. Қайыршы, дуана секілді екен». Ол Жақсылыққа келіп:

- Жақсылықжан, мен саған жамандық қыламын деп, мұндай күйге ұшырадым. Енді сен мені адам қыл. Сен мына мал-мүліктеріңді қай жақтан таптың?- деп сұрайды. Жамандық өзінің істеген жамандығын мойындаған секілді болады, адамдық жолға түсетіндей боп көрінеді. Бірақ оның ішкі болмысы өзгермейді. Өзінің ашқарақтығының арқасында соңында арыстан, түлкі мен қасқырға жем болады. Осылайша ертегі түйінінде Жамандық өз жамандығының, арамдығының сыбағасын алады [5, 71-б.].

Бұл қазақ дүниетанымындағы «жақсылық етсең – өзің үшін, жамандық етсең – өзің үшін» деген мақалдағы оймен сәйкес келеді деуге негіз бар [7, 52-б.].

Жақсы адам жақсылығын сатпайды. Жақсылық та өзінің өмір жолындағы кездескен оқиғаларымен бөлісіп, Жамандыққа жол сілтейді. Жақсылықтың сөзіне назар аударсақ, оның ауызекі сөйлеу тілінде жазылғанына, баяндауыштарының сипатына мән беруге болады:

- Пәлен төбеде бір үй бар. Сен қазір соған жет. Оның ішінде асулы бір қазан ет бар. Бірақ оның ішіндегі еттен тек бір саусағыңды батырып, дәмін көр де, үйдің төбесіне шығып жат. Сонда түлкі, қасқыр, арыстан келеді. Сен олардың әңгімесін тыңдай бер. Олар кеткеннен кейін естіген сөзіңді істесең, сен осындай боласың, - дейді [5, 89-б.].

Ертегіде «пәлен» деген төбе бар деп айтылады. Нақты төбенің аты аталмайды. Бұл көптеген ертегілерге тән белгі. Ономастикалық атаудың аталмауы, белгісіз болуы ертегінің көне заманнан бері айтылып келе жатқанының белгісі екендігі көптеген зерттеушілердің еңбегінде талданған [8, 12-б.].

Қазақ ертегілерінде топонимдік атаулар аз кездеседі. Көбінесе, *далада, орманда, ауылда, төбеде, теңіз жағасында, ханның сарайында* деген белгісіз ұғымдар арқылы беріледі. Ертегідегі кеңістік ерекшелігі осындай жалпы мағыналы атаулар арқылы беріледі. Ал кей ертегілерде Бағдат шаһары («Ғылманның өнері» ертегісі), Қырым патшалығы сияқты топонимдік атаулар ұшырасады. Яғни әлемнің тілдік бейнесінде беймәлім кеңістік, болжамды жол ғана аталады.

Келтірілген мысалдардағы етістік тұлғаларына назар аударсақ, олардың ең алдымен дара тұлғалармен жасалғанын, екіншіден фонетикалық жағынан ұқсас сипатты етістіктермен аталғанын байқаймыз: бар – бар; жет – жат; батыр – көр; бар – бер; істесең – боласың.

Етістіктердің бұлайша қолданысы, тыңдаушы назарын аудару үшін қолданылған құрылымдық-семантикалық тәсіл. Бұл етістіктер өздерінің тура мағынасында жұмсалған. Тек қайталамалар мен дыбыстық жақындық арқылы айтылым мен тыңдалым жеңілдетілген деп пайымдауға негіз бар.

Ертегіде біздің назар аударатын тағы бір сөз тіркесі – «адам қылу». Тілімізде «адам болу» деген де тіркес бар. «Адам қылу» – «адам болу» фраземаларының ауыспалы мағынасы оппозициялық қатынаста тұрады. Адам қылу – балаға әсер етіп, адам қылу, аяғына тұрғызу. Адам болу – адамның өзінің жетілуі, дамуы, өз аяғына өзі тұруы. Жақсылықтың сөзін тыңдап, мені «адам қыл» дегенмен, Жамандық оның сөзінен кейін жақсы болып, адам болып кетпейді. Өйткені адам қылу сөзі жас кезінен баланы тәрбиелеумен байланысты оң өзгерістерге әкелуі мүмкін. Адам баласы өзі іштей түлеп, өзі таза жолды таңдағанда ғана адам бола алады деген ой түйге болады. Жамандықтың қалыптасқан ішкі меніндегі ашқарақтық, оның таным дүниесінде ұрлық жасауға болмайды, біреудің асын сұраусыз ішуге болмайды деген ұғымдардың болмауы – ақырында оның өліміне әкеледі.

Адам болу, адам қылу фраземаларының жақын келетін тұсы тіркес құрамындағы «адам» сөзімен байланысты. «Адам» сөзінің бұл тіркестерде ең күшті энергетикалық мәні

ашылады, яки «адам» сөзі мен жақсы, ақылды болу ұғымының семантикалық сипаты жақын, мәндес келеді.

Жақсылық, жақсылық жасау – адам баласына тән ең ізгілікті қасиеттердің бірі. Мұның көрінісі «Үш қыз» ертегісінен де анық көрініс тапқан. «Сонау өткен заманда бір сараң, сілімтік бай болыпты» деп басталады ертегі [5, 211-б.].

Әдеттегі көптеген ертегілерде кейіпкерге мұндай анықтауыш бірден айтылмайды. Кейіпкердің жақсылығы не жамандығы оның әрекеті арқылы көрінеді. Бұл – тұрмыстық ертегілердің басты ерекшелігі ретінде бағаланады. Ал «Үш қыз» ертегісінің байға «сараң», «сілімтік» деген анықтауыштарды қосумен басталғаны келесі жолдардан-ақ түсінікті болады. «Сараң» сөзінің мағынасы Қазақ әдеби тілінің сөздігінде былай берілген:

сын.

1. *Біреуге бірдеңе бере қоймайтын, қолы тар, қытымыр (адам).*

Сұрағанда бермеген

Сараң емей немене;

Кісі ақысын көп жеген

Арам емей немене [9, 21-б.].

Кеңшілікте жараспаған,

Таршылықта бастырмайды маңайын,

Сараң байдан сұрасаңыз ат майын,

Бермес үшін айта берер жоқ жайын [9, 11-б.].

Қас екенді қабағыңнан танымын,

сараң екенді табағыңнан танымын [9, 12-б.].

Мырза менен **сараңды**

Өлшестіріп қарасаң

Ылди мен зәулім асқардай.

Ғалым менен наданды

Салыстырсаң білерсің

Дария шіреп тасқандай [9, 10-б.].

2. *Құнарсыз, қуаң, берекесіз.*

Содан бері байға мырза, кедейге **сараң** құтсыз даладан бір түйір түсім кездестіре алмай
Бұланбайдай жігіт қаңтарылып қалып еді [5, 17-б.].

Таудың күзі **сараң** емес, таудың күзі жомарт күз,

Асықтырма, уақыт, мені арманыма қол артқыз [5, 19-б.].

3. ауыс. *Сирек, аз берілетін, көп кезіктірмейтін.*

Сұр өмір **сараң** алданыштарын сыпырып алды қолымнан.

Көкірегіме шер толып,

Төктім, айта алмай аузым мұңды әнді,

Өкініштен

Мен өртеніп кеттім, ішімде сұп-сұр күл қалды [9, 1-б.].

Ал «сілімтік» сөзінің мағынасы – адамгершілік қасиеттен жұрдай, азғын, сүмелек. Талайлардың көз жасы үшін арамза сілімтіктерден аямай өш алудамыз [9, 102-б.].

Өрісі толған мал болса да, бай қыздарының ішкен-жеген тамағын қызғанады. Оларды тамақсау деп жек көреді. Өз балаларын орманға қолдарына тесік шелек беріп, жидек теріндер деп алдап шығарып жіберіп, өзі қыздардың өгей шешесімен бірге көшіп кетеді. Ертегінің басында берілген анықтауыштың байға дәл айтылғанын осындай жолдардан кейін түсінуге болады. Өзінің туған баласын тамақты көп ішеді деп жек көріп кету – адамгершілік қасиеттен жұрдай, азғын, сілімтік адамның ғана қолынан келетін іс екенін тыңдаушы бірден түсінеді. Ертегіде артық-кем сөз болмайды. Әр сөз өзінің орнында, керекті жерінде жұмсалады. Біраз ертегілерде байдың сараңдығы айтылады. Бірақ өзі бай бола тұра

баласынан асын қызғану, оларды жұртқа тастап, өзі көшіп кету – дала заңында кешірілмейтін күнә. Дала табиғаты қатал. Баласын далаға тастау деген мәселе қазақта болмаған, болса да дала заңымен қатал жазаланады. Баланың дұрыс тәрбиеленуін жақсы болашақтың кепілі ретінде қараған дала заңы оған ерекше мән береді.

Сілімтік әке – баласын тастап кеткен әке. Ертегідегі «сілімтік» сөзінің нақты және анық мағынасында қолданылғаны осыны айқын көрсету сипатында деп танылады. Мұндай ертегілердің қазіргі кездегі отбасы мәселелеріне де қатысты екені анық. Сондықтан да ертегілердегі ой мен тұжырым ескірмейді, өйткені ол халықтық тұжырым, тәжірибе арқылы жасалған толғамды ойдың бір саласы.

Әкесі жұртқа тастап кеткен қыздар, жұрттан *айна*, *тарақ*, *ине* тауып алады. Неге осы үш зат деген сұраққа да жауап беру керек. Ертегілерде мұндай денотаттар жиі кездеседі.

Тіл білімінде кез келген сөз – таңба деген Ф. де Соссюр теориясына негізделген ғылыми қағида бар. Тілді таңбалар жүйесі ретінде таныған женевалық ғалым Ф. де Соссюр тіл білімінде жаңа ғылым саласын қалыптастырған. Ғалым сөзді – таңбалар жүйесі ретінде тани отырып, семиология ғылымының негізгі теориясын жасаған [10, 15-б.].

Осы теориялар негізінде зерделегенде, *айна*, *тарақ*, *ине* сөздері негізгі денотаттар. Олардың заттық мәні айқын. Әрқайсысы белгілейтін нақты заттар бар. Ертегіде осы заттардың алынуының да өзіндік ерекшелігі мен прагматикалық мәні бар.

Айна – әдеміліктің белгісі. Қазақ тілінде «*айнадай*», «*айнадай айқын*», «*жүрегі айнадай*», «*шар айна*», «*айнаmkөз*», «*күміс айна*», «*алтын айна*», «*айна әлемі*», «*дөңес айна*», «*дивергентті айна*», «*жазық айна*», т.б. сияқты атаулар мен сөз тіркестері бар.

«Айна» денотатының қолданылу прагматикасы – айнадан өзінің жүзін көре алуы, тазалық, сұлулық.

Тарақ – шашты тарау құралы болғандықтан, қыз бала үшін басты құралдардың бірі. *Ағаш тарақ*, *шаш тарақ*, *жүн тарақ*, *мүйіз тарақ*, т.б. түрлері бар.

«Тарақ» денотатының қолданылу прагматикасы – тазалық, әдемілік.

Ине – жіңішке әрі ұшы өткір, екінші ұшында кішкене көзі бар қатты металдан жасалған зат. Ине әртүрлі жүннен, мақтадан, теріден, т.б. жасалған матаны не теріні тігуге арналған арнайы құрал. Иненің әртүрлі түрі мен қызметі бар. Соған сәйкес медициналық құрал да ине деп аталады. Тілімізде «*сабақты ине сәтімен*», «*иненің көзінен өткендей*», «*ине шаншар жер жоқ*», «*инемен құдық қазғандай*», «*инені жіпке тізгендей*» сияқты фразеологиялық бірліктер қалыптасқан.

«Ине» денотатының қолданылу прагматикасы – тігу, киім тігу, қолынан бірнәрсе тігудің келуі, іскерлік, т.б.

Айна, тарақ, ине денотаттары арқылы таңбаның тілдік бірліктері таңбаланған. Бұл денотаттар осы атаулар арқылы біздің санамызда әлемнің тілдік бейнесі болып бекітілген, сөздіктерде жазылған, тілдік қолданыста белсенді қолданыста жұмсалады. Әрине бұл денотаттардың әр түрлі белгілері бар, солардың тілдік бейнесі ретінде сөздердің көпмағыналығы нәтижесінде жаңа туынды атаулар да жасалған, фразеологиялық бірліктерге, теңеулерге негіз болған.

Айна, тарақ, ине денотаттары бұл ертегіде ғажайып қасиеттерге де ие боп кетеді. Үш қызды құтқару үшін, олар теңіз, орман, тау көрсету қабілетіне де ие болады. Бұл ертегінің ішкі сюжетіне, ондағы шиеленісті шешудің бір қажетті құралы ғана емес, халық дүниетанымының әлемнің тілдік бейнесіндегі көрінісі де. Айна, тарақ, ине – кез келген қыз балаға керек құралдар. Әдемілік, тазалық, сұлулық, іскерлік – дүниеде қыз балаға бақыт әкелетін бастаулар сынды қабылдауға да болады.

Әкесі жұртқа қалдырған үш қыз жолмен адасып келе жатып, жол жиегінде тұрған кішкене үйге кез болады. Ішіне кірсе, бірнеше күннен бері көрші ауылдың адамдары іздеп жүрген кішкентай бала бар екен. Оны жалмауыз кемпір ұрлап алған екен. Өздері үйсіз, қайда

барарын білмей келе жатқан үш қыз баланы алып, үйшіктен қашады. Тарақтың, айнаның, иненің көмегімен Жалмауыз кемпірден қаша жүріп, баланы құтқарады. Жолда баланы іздеп жүрген ағаларына кезігіп, олар Жалмауыз кемпірді өлтіреді. Осылайша бала отбасымен табысып, ал үш қыз ерлігімен көзге түскен ағайынды үш жігітке тұрмысқа шығады [5, 19-б.].

Ертегінің соңы «Осы ғажайыптарды біреу әңгіме етіп айтса, әрине, апалы-сіңлілі үш қыз бұлардың біріне де нанбас еді. Бірақ бір нәрсеге көздері анық жетті. Ол – жақсылықтың күші жамандықтан қуаттырақ екендігі. Соны түсінген жастар шат тұрмыс құрып, мұраттарына жетеді» [5, 19-б.].

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазақ ертегілеріндегі «жақсылық» пен «жамандық» оппозициясы тек қана оқиғаның қызығушылығын арттыру үшін қолданылмайды, олар сонымен бірге өмірдің философиялық түсінігін, жақсы мен жаманның арасындағы шекараны анықтаудағы қиындықтарды да қамтиды. Осы арқылы қазақ ертегілері өмірдің мәні, адамның ішкі әлемі және қоғамдық өмірдегі оның рөлі туралы терең ойлануға шақырады.

Қазақ халқының ертегілері – бойына үлкен дүниетанымды жинай білген озық топтама. Халықтың таным-түсінігімен біте қайнасып жатқан фольклорлық қазына. Соның ішінде жалпы жұртқа арналған тәрбиелік мәнді жақсылық және жамандық концептілері арқылы түсіндірген шығармалар көптеп кездеседі. Бұл халықтың өзінің ішкі өзегіндегі ұлттық кодпен сәйкес келетін мұра.

Далалықтардың әлемдік тілдік бейнесіндегі *мақсат*, *мұрат* деген сөздердің қуаты жоғары. Мұратқа жетудің басты жолдарының бірі – жақсылық жасау деген ой – бұл ертегінің маңызды кредосы.

Жақсылық пен жамандықты қатар қойып зерделегенде, қай халықтың ертегісін алсақ та жамандық жасап мұратқа жеткен кейіпкер болмайды. Жақсылық пен жамандық оппозициясы кез келген әлемнің тілдік бейнесінде болады.

Ертегілердің барлығында дерлік кейіпкерлер жақсылық жасап мақсат-мұратына жетеді. Қиындықпен болса да, жақсылық жасаған адам түбінде мұратына жетеді. Бұл кез келген қазақ халық ертегісінің қорытындысында болатын аксиома сияқты ортақ мән.

Демек, қорыта айтқанда, қазақ ертегілеріндегі әлемнің тілдік бейнесінде бүгінде өзекті саналатын жақсылық пен жамандықтың айырмашылығы мен оның тұрмыстағы қарапайым көріністері арқылы айқындалатыны түсінікті де нақты деректер арқылы оңай суреттеледі.

Ертегі әлемінің жалпы жанрлық бейнесі үш құрамдас бөліктен тұрады:

- болмыстағы шындыққа жанасады;
- реалистік және эстетикалық шындыққа сәйкес келеді;
- саналы түрде елестету мүмкіндігі;

Нәтижесінде, оның әлем бейнесінің құрамдас бөліктері туралы ақпар беретін халық ертегісін қабылдау мен түсінудің деңгейі ортақ.

Халық ертегісінің барлық түрлерінің ішінде тек тұрмыс-салт ертегісі ғана дүниенің біркелкі шындық бейнесіне жақын келеді. Сипаты жағынан мұндай ертегілер сюжеттік схемалары мен мотивтерін реалистік түрде қайта зерделейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 452 с.
2. Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы / құраст. О. Жұбаева. – Астана: Алаш Орда, 2017. – 752 б.
3. Қасымбекова А.Т. Ертегілердегі ғаламның концептуалды бейнесі (қазақ және ағылшын тілдері бойынша): Философия докторы (PhD) ... дисс. / Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. – Алматы, 2020. – 140 б.
4. Рыспаева Д.С. Языковая репрезентация концепта «ақыл/ум» в картине мира казахского народа // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия «Филологические науки». – 2022. – №1(64). – С. 181–198. [<https://bulletin-philology.ablaikhan.kz>].
5. Мәмет С. «Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері). – Алматы: Балауса, 2018. – 262 б.
6. Нұрмағамбетова Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 2014. – 556 б.
7. Салқынбай А. Әлемнің когнитивтік бейнесі: қазақ тіліндегі ұлттық кодтар: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 280 б.
8. Горбачева О.Г. Ономастическое пространство русских народных и авторских сказок: автореф. ... канд. филол. наук. – М.: ОREL, 2008. – 23 с.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том / Құраст. А. Үдербаев, О. Нақысбеков, Ж. Қоңыратбаева және т.б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2010. – 752 б.
10. Де Соссюр Ф. Труды по языкознанию / пер. с франц. А.А. Холодовича. – М.: Прогресс, 1977. – 696 с.

REFERENCES

1. Gumboldt V. Iazyk i filosofia kultury [Language and philosophy of culture]. – М.: Progres, 1985. – 452 s. [in Russian]
2. Ahmet Baitursynulynyn tiltanyndyq murasy [The linguistic heritage of Akhmet Baitursynov] / qurast. O. Jubaeva. – Astana: Alaş Orda, 2017. – 752 s. [in Kazakh]
3. Qasymbekova A.T. Ertegiilerdegi galamnyn konceptualdy beinesı (qazaq jane agylshyn tilderi boiynsha) [Conceptual image of the universe in fairy tales (in Kazakh and English)]: Filocofia doktory (PhD) ... diss. / Abai atyndagy Qazaq ulttyq pedagogikalyq universiteti. – Almaty, 2020. – 140 b. [in Kazakh]
4. Ryspaeva D.S. Iazykovaia reprezentacia koncepta «aqyl/um» v kartine mira kazahskogo naroda [Linguistic representation of the concept of “aqyl/um” in the picture of the world of the Kazakh people] // Izvestia KazUMOimYa imeni Abylai hana seria «Filologicheskie nauki». – 2022. – №1(64). – S. 181–198. [<https://bulletin-philology.ablaikhan.kz>]. [in Russian]
5. Mamet S. Kazakh ertegileri (qial-gajaiyp jane turmys-salt ertegileri [Kazakh fairy tales (fairy tales of fantasy and life)]. – Almaty: Balausa, 2018. – 262 b. [in Kazakh]
6. Nurmagambetova A. Bes juz bes soz [Five Hundred and five words]. – Almaty: Rauan, 2014. – 556 b. [in Kazakh]
7. Salqynbai A. Alemnin kognitivtik beinesı: qazaq tilindegi ulttyq kodtar [Cognitive picture of the world: national codes in the Kazakh language]: monografia. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 280 b. [in Kazakh]
8. Gorbacheva O.G. Onomasticheskoe prostranstvo ruskih narodnyh i avtorskih skazok [Onomastic space of Russian folk and author's fairy tales]: avtoref. ... kand. filol. nauk. – М.: Orel, 2008. – 23 s. [in Russian]
9. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 12-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 12] / Qurast. A. Uderbaev, O. Naqysbekov, J. Qonyratbaeva jane t.b. – Almaty: Qazaq enciklopediasy, 2010. – 752 b. [in Kazakh]
10. De Sossur F. Trudy po iazykoznanıu [Works on linguistics] / per. s franc. A.A. Holodovicha. – М.: Progres, 1977. – 696 s. [in Russian]